

Posudok oponenta dizertačnej práce Martina Beneša

„Úvod do teórie jazykovej správnosti“

Predložená v roku 2017 v Ústave českého jazyka a teórie komunikácie

Dizertačná práca M. Beneša je reakciou na jeden z aspektov spisovno-jazykového života, ktorému československá jazykoveda venovala značnú pozornosť, permanentne sa k nemu vracala a usilovala sa o zasahovanie do tohto života v dobrej viere, že sa to deje v prospech spisovného jazyka aj jeho nositeľov, celého jazykového spoločenstva. Ide o aspekt, ktorý sa pojmovo uchopoval ako jazyková kultúra, kultúra jazyka, kultúra reči, kultúra jazykových prejavov a osvetľoval sa v rámci funkčnej štrukturalistickej (systémovolingvistickej) paradigmy. Už registrujeme množstvo prác reagujúcich na túto klasickú koncepciu jazykovej kultúry zo súčasného pohľadu – k nim sa priraduje aj táto dizertačná práca. Jej autor vidí potrebu nahradiť túto koncepciu novou s názvom teória jazykovej správnosti (hoci sám potom vysvetľuje, že nejde o teóriu v prísnom zmysle), a tak v práci postupne vykladá fundamentálne koncepty svojej teórie. Centrálné miesto má v nej koncept pravidlo a norma ako súbor pravidiel, od ktorého sa odvíja vysvetľovanie jazykovej správnosti, jej inherentných problémov aj otázok spojených s jazykovoporadenskou praxou, resp. s jazykovou edukáciou v širšom zmysle. Jeho výklady vtiahujú čitateľa do dobre premysleného myšlienkového obrazu jazykovej správnosti, ktorý autor skonštruoval na základe istých ideových ponúk z odbornej literatúry aj vlastného empirickoznalostného fondu nadobudnutého z poradenskej služby. Ponuky aj fond užitočnej prezentácie koncepcie, ktorá si zasluhuje pozornosť a určite nezostane bez ozveny.

Celkove hodnotím prácu pozitívne; svojou obsažnosťou, metodologickou vyhranenosťou, pojmovou transparentnosťou, koherenciou a čitateľnosťou zodpovedá štandardným prácam tohto druhu. Autorovo odstúpenie od pomenovania sledovaného výseku jazykového života jazykovou kultúrou, a teda aj od výrazu teória jazykovej kultúry, a jeho nahradenie termínom teória jazykovej správnosti považujem za jednu nie nezaujímavú možnosť na konceptualizáciu príslušného referenčného predmetu a tým na jeho opis a vysvetlenie z perspektívy, z ktorej sa tento predmet ukáže autentickejšie ako z pohľadu klasickej teórie jazykovej kultúry. Musím však dodať, že táto substitúcia nie je „zadarmo“, autor ňou zaplatil tým, že zo svojho obzoru vylúčil kultúru ako prizmu nazerania na referenčný predmet, hoci klasická teória tu priam provokuje, a to tým, že napriek tomu, že hovorí o jazykovej kultúre, konceptu kultúra sa príliš nevenovala. Považovala zrejme za samozrejmé, že jazyková kultúra je špecifický prípad kultúry a koncept kultúry je dostatočne jasný. Dnes vieme, že kulturologický prístup k jazykovej kultúre je plodný, berúc do úvahy, čo nám ponúkajú náuky o kultúre. Doktorand konštatuje, že termíny jazyková kultúra a teória jazykovej kultúry sú pre niektorých lingvistov a väčšinu študentov málo atraktívne, ale nepoložil si otázku, prečo je to tak, a tak sa radšej dištancoval od nich (vnímam, že to nebol hlavný motív). Nemám v úmysle brániť tieto termíny, len kladiem otázku, či pre používateľov spisovného jazyka predstava, idea kultúry nie je relevantná pri vnímaní jazykovej správnosti, takže si žiada osobitnú výskumnú pozornosť. Voľba iného prístupu je, samozrejme, legitímna, len pripomínam, že môže

byť užitočné uvedomiť si, čo sa pri osvetľovaní jazykovej správnosti stráca z dohľadu, ak sa moment kultúry odsúva (naznačuje sa to napríklad na strane 133, kde je reč o tom, že sa môžem javiť ako nedostatočne „kultivovaný mlúvčí“).

Doktorand si však zvolil iný prístup, prijal metodológiu ontologického „socializmu“ s presvedčením, že práve z tejto pozície sa môže najlepšie priblížiť k sledovanej realite a k optimálnemu riešeniu praktických otázok. Jeho výklad tejto metodologickej koncepcie svedčí o tom, že je do nej zasvätený, podáva ho zrozumiteľne, postupuje systematicky, pričlenení textu sa mu nestráca lajtmotív, a tak priesračne dospieva k vytýčenému cieľu. Jeho autorská stratégia rozvíjania témy preukazuje, že sa v nej dobre orientuje, suverénne ju ovláda, takže ju dokázal transparentne spracovať. Jeho argumentácia v prospech ontologického „socializmu“ je vecne a logicky dobre podložená v rámci diskurzu, v ktorom sa pohybuje. Z môjho pohľadu sa však v tomto diskurze socializácia jazyka takmer absolutizuje, čo sa tak prejavuje aj v dizertačnej práci. Vidí sa mi, že sa tu postupuje s opačnou krajinou, ako postupovali štrukturalisti. Títo lingvistický opis jazyka „vyľudnili“, je zaplnený stavbou jazyka, jeho realizáciou a diferenciaciou, výklady v duchu socializácie s vyzdvihovaním intersubjektívnosti sú „zaľudnené“, ale vytráca sa z nich jazyk ako entita, od povahy ktorej jazykové správanie používateľov nie je nezávislé. Aj doktoranda zaujíma len to, ako je možná koordinácia jazykového správania jednotlivcov, ako je možné, že sa konštituuju a fungujú pravidlá v jazykovom spoločenstve, ale nezaujíma ho, na čom sú jazykové pravidlá založené, čomu zodpovedajú, čím sú samy regulované. Registruje, že existujú jasné, menej jasné aj nejasné prípady pravidiel, ale nekladie si otázku, ako je možné, že sú aj nejasné pravidlá, kde sú ich korene, z čoho vychádzajú. Odpoveď, že z interakcie, nie je predsa uspokojivá. Taká otázka nás privádza k skúmaniu povahy jazyka, a teda k pátraniu toho, čo je jeho „povahou“. Pritom sa nám do cesty stavia idea jazykového systému, s ktorou sa potom treba vyrovnáť, čo sa v práci nedeje, hoci podnety na to si sám doktorand dáva.

Taký podnet sa objavuje, keď sa vyrovnáva s tradičnými kodifikačnými kritériami – normovanosťou, funkčnosťou a systémovosťou. Prichádza k tomu, že tie posledné kritériá sú vlastne zbytočné, a to „provokuje“, aby sme sa so systémovosťou nanovo zaoberali. Práca ponúka priestor na to pri riešení fundamentálnej otázky, akou realitou, predmetnosťou („Gegenständlichkeit“) sú jazykové pravidlá. Touto otázkou autor vstupuje do sveta filozofov, sporiacich sa o to, či je prijateľný jednosvetový, alebo dvojsvetový výklad univerza. Jazykovedci stoja pred dilemou jednodvetového, alebo dvojsvetového modelu jazyka. Doktorand nechce byť fyzikalistom (prívržencom jednosvetového modelu), preberá dichotomický model, ale klasiku systém – reč upravuje tak, že na langueovej strane sú jazykové pravidlá a na paroleovej to, čo je vnímateľné – jazykové správanie a konanie. Otázku existencie jazykového systému obišiel, zrejme ako nezaujímavú (alebo už dávno vyriešenú?), s čím potom súvisí, že nepociťuje potrebu zaoberať sa povahou jazyka (čo zodpovedá spomínanému sklonu k absolutizácii socializačného vnímania jazyka – relevantná je len sociálna interakcia; poznámka: aj pre mňa je jazykový systém len lingvistický konštrukt, ale to nevylučuje potrebu uvažovať o koherencii jazykových znakov).

Tu sa dostávame k oponentskej otázke týkajúcej sa práce s prameňmi. Prvou pripomienkou je, že duch dizertačnej práce je príliš silne poznačený diskurzom viazaným na zvolený okruh

literatúry, iný diskurz sa neberie do úvahy, a teda nedochádza k potrebnej konfrontácii ideí, metodológií, teórií. Silná viazanosť na vzorového autora, na jeho autoritu – doktorand to explicitne aj vyjadruje – mu zabráňuje reflektovať prevzatú ideu o jazykových pravidlách ako sociálnych entitách, tvoriacich langueovú stránku dichotómie langue – parole.

Bezproblémovo preberá výklad, že pri osvojovaní jazyka jednotlivец nadobúda pravidlá na základe pozorovania pravidelností v úze, inferuje hypotézy o podobe pravidiel a následne si ich overuje a definitívne si ich potvrdzuje v ďalších interakciách. Pod silným vplyvom príslušného diskurzu sa potláča pocit podozrenia, že taký výklad je kontraintuitívny, čo sa objaví, keď ho konfrontujeme s duchom (neskoršieho) wittgensteinovského výkladu (vedúcemu k jednomodelovému chápaniu jazykového univerza), podľa ktorého jazykové pravidlá existujú len a len v jazykovej praxi. Otázniky vyvoláva tvrdenie, že ide o podvedomé pravidlá, ktoré majú charakter „zcela automatizovaného zvyku“ – ide o obsah podvedomosti (v podvedomí sú pravidlá?) aj o automatizovanosť pravidiel (naučené pravidlá cudzieho jazyka môžeme automatizovať, ale automatizujeme pravidlá pri osvojovaní materinského jazyka? Automatizuje dieťa? Ved' stačí mu niečo raz počuť a už to má osvojené). Pri takej konfrontácii do pochybnosti sa dostáva aj gramatická znalosť, aj keď pridáme, že samozrejme ide o implicitnú, tacitnú znalosť. Do protikladu dávam ideu, že prirodzený nositeľ materinského jazyka nenadobúda gramatické znalosti, ale bezznalostnú gramatickú dispozíciu (porov. s výkladom autora v Slovenskej reči z roku 2016, č. 5-6). Nejde, samozrejme, o vnucovanie preferencie oponenta, ale užitočnosť prekračovanie hraníc diskurzu, v ktorom sme sa „ubytovali“. Táto diskurzívna „pevnosť“, v ktorej sa dobre cítime, nás, žiaľ, zvádza aj k tomu – to je druhá pripomienka –, že iný diskurz vnímame s predsudkami, resp. s apriórnu averziou. Výrazným dokladom je konštatovanie doktoranda, že citovaná Dolníková monografia diskusiu príliš neposúva ďalej, prinajmenšom nie tým správnym smerom (vedľajšia poznámka: nie je to „lingvistický egocentrizmus“, resp. „monologizmus“ – ten môj smer je správny, ten sa zhoduje s realitou –, ktorý vedie k fundamentalizmu?). Tu sa dokonca objavuje podozrenie, že prameň z iného diskurzu nemusíme ani prečítať, lebo vieme, že ukazuje „nesprávny smer“ (vidí sa mi, že doktorand túto monografiu nečítal, ale odvoláva sa na jej recenzenta, ktorý ju však tiež skutočne nečítal, zrejme len prelistoval a stačilo mu vidieť „tradičné“ výrazy, aby úsudok bol hotový). Keby si doktorand príslušné pasáže z tejto knihy prečítal, ľahko by postrehol, že autor v nej smeruje presne k tomu istému (a v ďalších prácach je toto smerovanie ešte výraznejšie), k čomu smeruje aj on v dizertačnej práci – k tomu, že vládcami aj hýbateľmi (aj spisovného) jazyka sú jeho používatelia. Obidvaja sme na tej istej lodi, ktorá smeruje do cieľového prístavu s názvom „Používateľmi spravovaný a riadený jazyk“, len sedíme v odlišných kajutách, z ktorých je odlišný výhľad, čo je výhodné, lebo každý vidíme to, čo nevidí ten druhý, ale keď si vymeníme zážitky, môžeme sa len obohatiť (najmä v neskorších prácach oponenta sú naše zhody a rozdiely viditeľné).

Napríklad v dizertačnej práci sa epizodicky objavuje atribút prirodzený vz. umelý (prirodzené povšimnutie, prirodzená sankcia, umelé vnímanie nepriamych inštrukcií a pod.), kým vo výhľade z mojej kajuty protiklad „umelý“: prirodzený je bázou výkladu spisovného jazyka v jeho pohybe v rámci dejinného kontextu: pohyb od „umelého“ spisovného jazyka k jeho prirodzenej modalite, a teda k prirodzenému používateľovi, k prirodzenej norme, k prirodzenému používaniu atď. Pri sledovaní tohto pohybu sa vyplavia na povrch javy, ktoré pomáhajú rozumieť tomu, čo sa deje v súčasnom spisovnojazykovom živote; napr. aj to, čo sa

týka „přepjatého vnímání spisovnej češtiny“ nad rámcem sociálneho mechanizmu – keď sa ľudia (národ) nemôžu politicky a hospodársky sebarealizovať, koncentrujú sa na kultúru, jazyk –, ktorý sa opisuje v dizertačnej práci.

V tomto kontexte sa dá dobre osvetliť aj otázka, ktorú doktorand kladie: Ktorý spôsob nadobúdania pravidiel spisovného jazyka je optimálny, dôležitejší? Z čoho sa dá vyvodiť odpoveď? Čo znamená „optimálny“? Kedy, za akých okolností je také, alebo onaké nadobúdanie pravidiel optimálne? Čo všetko ovplyvňuje používateľov pri ich nadobúdaní? Prečo sa dostávajú do stavu známej schizofrénie, spočívajúcej v tom, že často sa správajú a konajú v protiklade s tým, ako prežívajú, „cítia“ svoj jazyk s presvedčením, že to tak „cítíme“ my, nositelia nášho jazyka (porov. s ideou kolektívnej intencionality). Uvoľňuje sa celá plejáda nadväzujúcich otázok, ktoré stimulujú aj k tomu, aby sme prekročili hranice nášho diskurzného hradu.

Prínos dizertačnej práce je však evidentný. Je produktom systematického sledovania reálneho jazykového života a zužitkovania ideí, konceptov a metód vybraného okruhu príslušnej odbornej literatúry. Ideový a metodologický základ svojho výkladu síce prebral od „modelového“ autora, ale získané a vlastné skúsenostné znalosti, analýzy a interpretácie dokázal integrovať do organického obsahového celku, ktorým môže prezentovať sledovaný referenčný predmet ako vlastný pohľad naň. Vnímam to ako reálne obohatenie znalostného fondu vo vzťahu k tomuto predmetu. Za prínosné považujem aj načrtnutý program ďalšieho výskumu.

K stimulom v pasážach vyššie pripájam dve praktické otázky: 1. Vzhľadom na to, že výrazy správny / nesprávny sa v istom zmysle „zdiskreditovali“, takže radšej hovoríme o vhodnosti, primeranosti a pod., kladenie správnosti do centra pozornosti (názvom práce) nie je živením problému, ktorému sa chceme vyhnúť jeho nahrádzaním inými výrazmi? 2. Zdá sa mi, že koncepcia jazykovej správnosti neprináša v jazykovom poradenstve taký efekt, aký by sme radi dosiahli. Alebo je to inak? Nedostávame sa po prečítaní dizertačnej práce k známemu jednoduchému záveru, že o správnosti / nesprávnosti rozhoduje len a len úzus (v klasickom vymedzení, čiže úzus = to, čo je uzuálne, čo je rozšírené, zaužívané v používaní jazyka bez ohľadu na to, či je to v kodifikovanej norme, alebo nie), ktorý klasická teória spisovného jazyka a jazykovej kultúry nechcela pripustiť (jej heslo: lingvista nemá javy len registrovať, ale ich aj hodnotiť)?

Predložená dizertačná práca spĺňa požiadavky kladené na dizertačné práce, a preto ju odporúčam na obhajobu a predbežne ju klasifikujem ako *prospel*.

Bratislava 15. 04. 2017

Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.